

Universalile limbajului

Dorel FÎNARU

Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava, România

Abstract: The present study aims at summarizing the most important theories and classifications concerning the universals of language, a theme regarding the theories and philosophies of language, subject to extensive debates starting with the 1960's.

Keywords: language theory, language philosophy, universals of language, structuralism, glossemantics, generativism, integralism

Problema universalilor rămîne una controversată în teoria și în filozofia limbajului. Unii lingviști consideră universalile fundamentale pentru constituirea unei teorii unitare și coerente a limbajului, în timp ce alții le consideră niște entități iluzorii. Coșeriu credea chiar că a venit momentul să ne întrebăm „care este sensul, care sînt posibilitățile și limitele căutării de universalii și dacă aceasta nu este, în unele privințe, o căutare a Graaalului: mai exact a unui Graal care nu va fi găsit niciodată, fie pentru că nu există, fie pentru că nu poate fi găsit acolo unde este căutat.”¹ Învățatul român observa, și el, că problema universalilor lingvistice este indisolubil legată de cea a tipologiei lingvistice (de fapt, adăugăm noi, de cea a extraordinarei diversități genealogice și tipologice a limbilor), de problemele gramaticii universale, ale învățării limbilor și ale traducerii.

Universalile sînt considerate, în general, niște trăsături care se regăsesc în toate limbile sau în toate culturile reflectate în aceste limbi (altfel spus, și universalile caută să găsească *unitatea în diversitate*), deși există pe pămînt un număr uimitor de mare de limbi (număr aflat undeva între șapte și nouă mii).²

¹ Eugeniu Coșeriu, *Universalile limbajului și universalile lingvisticii*, în vol. *Omul și limbajul său*. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii și lingvistică generală, Antologie, argument, note, bibliografie și indici de Dorel Finaru, Editura Universității „Al.I. Cuza”, Iași, 2009, p. 74.

² *Ethnologue, Language of the World*, cea mai prestigioasă lucrare din lume consacrată clasificării limbilor vorbite în prezent, înregistrează și clasifică, de la prima ediție din 1951 (editor Richard S. Pittman) și pînă azi, un număr tot mai mare de limbi: 6809 (ediția 2000), 6912 (2005), 6909 (2009) și 7105 (2013) și 7106 (ultima ediție, 2014, la un număr total de 6.295.712.191 de vorbitori – populația totală a planetei). (Paul M. Lewis, Gary F. Simons,

În ciuda aceste eterogenității oamenii pot trece de la o limbă la alta prin învățare și prin traducere. Omul se naște avînd înăscută facultatea limbajului (așa numitul *innatism* lingvistic), altfel spus, în codul genetic al ființei umane este înscrisă capacitatea de a învăța limba mediului socio-lingvistic în care se naște (limba maternă), și cel puțin o altă limbă a altui mediu socio-cultural (limbă străină). Unii poligloți pot ajunge la performanțe uimitoare, cum ar fi cunoașterea citorva zeci de limbi.

Există, apoi, posibilitatea universală a traducerii. Așa cum s-a remarcat³, traducerea, cu toate neajunsurile sale, este la fel de veche ca cele mai vechi culturi. Pentru a putea fi convertite unele în altele, limbile trebuie să aibă numeroase și importante omologii, convergențe și analogii. Claude Hagège, considera că putem face din acest lucru o proprietate fundamentală a limbajului și putem spune că traducerea este singura garanție pe care o avem pentru o substanță semantică cel puțin în parte comună tuturor limbilor. Această substanță este ea însăși legată de „unitatea parțială a mediului psiho-cultural. Caracterul non-total al acestei unități oferă o măsură a gradului de universalitate: putem spune că un cuvînt (sau un grup de cuvinte) poartă un sens cu atît mai aproape de universal cu cît folosirea sa este mai puțin afectată de restricții contextuale și culturale susceptibile de a se diversifica de la o limbă la alta.”⁴

Georges Mounin considera că există limite ale acestei diversități ale „viziunilor asupra lumii” și ale reflectărilor lingvistice ale realității, limite datorate faptului că oamenii trăiesc pe o aceeași planetă, constituie o specie unică și evoluează spre o interferență a culturilor. Aceste constatări generează următoarea tipologie de universalii⁵:

1. *Universalii cosmogonice* ar acoperi convergențele experienței locuirii aceleiași planete și aceste convergențe s-ar traduce prin paralelisme între limbi. Lăsînd la o parte cîteva particularități, s-ar putea evidenția numeroase „universalii ecologice” ca *frigul și căldura, ploaia și vîntul, pămîntul și cerul, regnul animal și regnul vegetal, diviziunile planetare ale timpului, noaptea și zi, ciclurile vegetației* etc.

2. *Universalii biologice* se datorează analogiilor fiziologice ale oamenilor, analogii care se regăsesc, în esență, în următoarele șase cîmpuri lexicale: *mîncare, băutură, respirație, somn, excreții, sex*. Li se adaugă cele legate de domeniul anatomic: *părțile corpului și percepția prin simțuri* care se concretizează în cîmpuri precum *denumirea culorilor, delimitarea spațiului și timpului, perceperea distanțelor* etc.

3. *Universalii psihologice* provin din existența unui tip mental al speciei umane, o oarecare identitate în viața reprezentativă a tuturor ființelor umane: *iubirea, ura, frica, fantasmale, umorul* etc.

4. *Universalii culturale* ar instaura convergențe lingvistice în domeniile *tehnologiei, religiei, educației, puterii* etc.

Charles D. Fennig (editor), *Ethnologue: Languages of the World*, Ediția a XVII-a, SIL International, Dallas, Texas, 2014. Versiune online: <http://www.ethnologue.com>

³ Vezi, printre altele, Georges Mounin, *Problèmes théoriques de la traduction*, Gallimard, Paris, 1963 și Claude Hagège, *La structure des langues*, PUF, Paris, 1982, 1995⁴.

⁴ Claude Hagège 1995: 9-10.

⁵ Mounin 1963, îndeosebi cap. XII, p. 191 ș.u.

5. *Universaliiile lingvistice* sînt fapte de structură comune tuturor limbilor lumii.

Căutarea universaliiilor pentru a explica trecerea de la o limbă la alta este fructuoasă mai ales pe planul organizării înseși a sistemelor lingvistice. Nu e vorba de conținuturi asemănătoare care permit o asemenea trecere, ci mai curînd de „procedee asemănătoare pentru a comunica conținuturi diferite”.⁶

Gramatica universală ar putea fi definită ca un fel de teorie gramaticală care explică gramaticile limbilor particulare. Un exemplu este celebra *Grammaire Générale et Raisonnée* de Antoine Arnauld et Claude Lancelot, mai cunoscută sub numele de *Gramatica de la Port-Royal* (1660).

Dintre numeroasele clasificări și tipologii de universalii făcute în istoria teoriei limbajului (începînd, mai ales, cu anii '60 ai secolului trecut), încercăm să amintim sau să rezumăm cîteva care fie au devenit foarte cunoscute, fie pot deveni extrem de fructuoase prin dezvoltări, refinări și aplicații ulterioare.

În esență am putea considera că există două niveluri de universalii lingvistice:

a) un prim nivel format din faptele constitutive ale definiției înseși a limbajului, ceea ce numim adesea „trăsăturile generale ale limbajului uman” (*caracter vocal, caracter arbitrar, caracter discret, caracter dublu articulat* etc.);

b) un al doilea nivel constituit din caracteristicile structurale provenind direct din primul nivel și atîngînd procedeele morfologice, semantice și sintactice.

Lingvistul american Noam Chomsky (n. 1928), într-un volum care a marcat profund istoria și evoluția lingvisticii moderne, *Aspects of the Theory of Syntax*⁷, considera că „sarcina principală a teoriei lingvistice trebuie să fie dezvoltarea unei concepții a universaliiilor lingvistice care, pe de o parte, nu va fi falsificată de diversitatea reală a limbilor și, pe de alta, va fi suficient de bogată și explicită ca să țină cont de rapiditatea și uniformitatea învățării limbilor și să țină cont de volumul și complexitatea remarcabile ale gramaticilor generative, care sînt produsul învățării limbilor.

Studiul universaliiilor lingvistice este studiul proprietăților oricărei gramatici generative⁸ pentru o limbă naturală. Asumpții particulare despre universaliiile lingvistice

⁶ Régine LeGrand-Gelber, *Le langage humain, sa nature*, în Frédéric François (coord.), *Linguistique*, PUF, Paris, 1980, p. 51.

⁷ The M.I.T. Press, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Massachusetts, 1965. Trad. rom.: *Aspecte ale teoriei sintaxei*, Traducere din limba engleză de Paul Schveiger și James E. Augerot, București, 1969 [Editura Universității București, volum litografiat].

⁸ *Gramatica generativă* este definită chiar de Noam Chomsky în următorii termeni: „Gramatica generativă a unei limbi individuale (unde *generativă* nu înseamnă nimic mai mult decît *explicită*) este o teorie care se ocupă de forma și sensul expresiilor acelei limbi [...] Ea se ocupă de acele aspecte ale formei și înțelesului care sînt determinate de *facultatea de limbaj*, înțelegă ca o componentă anume a minții omenești. Natura acestei facultăți constituie subiectul unei teorii generale a structurii lingvistice, al cărei scop este să descopere cadrul de principii și elemente comune limbilor umane, care pot fi dobîndite în prezent; această teorie este adesea numită *gramatica universală* (GU), adaptîndu-se un termen tradițional la un nou context de cercetare. GU poate fi privită ca o caracterizare a facultății de limbaj genetic determinată. Ne putem gîndi la această facultate ca la un *dispozitiv de învățare a limbii*, o componentă innăscută a minții omenești care generează o limbă anume prin interacțiunea cu o experiență ce i se prezintă, un dispozitiv care convertește experiența într-un sistem de cunoștințe dobîndite, cele care alcătuiesc cunoașterea unei limbi sau a alteia.

pot să se refere fie la componentul sintactic, semantic sau fonologic, fie la interrelațiile dintre ele.”⁹)

Perspectiva generativistă asupra limbajului pune câteva întrebări pe care le consideră esențiale:

- a) cum se face că un copil își însușește atât de rapid limba sa maternă?;
- b) cum se face că, oricare i-ar fi originea, rasa sau naționalitatea părinților, un copil poate să-și însușească orice limbă și că nu are o predispoziție pentru una anume?;
- c) cum se face că oricare dintre noi putem produce enunțuri originale, adică enunțuri pe care nici nu le-am mai produs, nici nu le-am mai auzit sau citit înainte?

Trăsăturile invariante ale limbajului uman, similaritățile existente în toate limbile lumii sînt niște mecanisme simple și universale.

Gramatica generativă, așa cum au observat unii dintre comentatorii săi¹⁰, a lansat ipoteza că aceste mecanisme simple și universale (denumite și *universalii ale limbajului*) se reduc de fapt la unul singur: mecanismul transformațional. În esență, se afirmă că orice enunț – unitatea centrală a activității lingvistice – s-ar putea analiza ca o rezultată a unei operații transformaționale, mai mult sau mai puțin complexe, care convertește o structură de adîncime, entitate lingvistică fără statut de frază efectivă, într-o structură de suprafață, care, doar ea, este o frază efectivă. Dacă derivăm din aceeași structură profundă, prin mecanisme transformaționale distincte, două sau mai multe structuri de suprafață, le demonstrăm relația structurală. Așa, de pildă, fraza activă și fraza pasivă, fraza declarativă și fraza interogativă etc.

Chomsky clasifică universalii lingvistice în universalii ale formei și universalii ale substanței („formal and substantive universals”). Ca exemplu de universalii substanțiale este dată *teoria trăsăturilor distinctive* a lui Roman Jakobson. Această teorie afirmă că fiecare „output” al componentului fonologic constă din elemente caracterizate de un număr de trăsături fonetice fixe și universale. În acest sens și gramatica universală tradițională a fost tot o teorie a universaliiilor substanțiale. Punctul

Studiul gramaticii generative a reprezentat o deplasare semnificativă a centrului de interes în abordarea problemelor de limbă. Exprimind această deplasare în termenii cei mai simpli, pe care urmează să-i detaliez mai jos, este vorba despre o deplasare de la studiul comportamentului sau al produselor comportamentului verbal, la studiul acelor stări ale minții/creierului care participă la acest comportament. Dacă preferăm să ne concentrăm atenția asupra acestui din urmă subiect, preocuparea centrală devine cunoașterea limbii: natura, originea și folosirea ei.” (Chomsky 1996:14-15)

⁹ Vezi Noam Chomsky, *Aspecte ale teoriei sintaxei*, Traducere din limba engleză de Paul Schveiger și James E. Augerot, București, 1969, p. 33. Iată și textul original: „the main task of linguistic theory must be to develop an account of linguistic universals that, on the one hand, will not be falsified by the actual diversity of languages and, on the other, will be sufficiently rich and explicit to account for the rapidity and uniformity of language learning, and the remarkable complexity and range of the generative grammars that are the product of language learning.”

The study of linguistic universals is the study of the properties of any generative grammar for a natural language. Particular assumptions about linguistic universals may pertain to either the syntactic, semantic, or phonological component, or to interrelations among the three components” (Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, The M.I.T. Press, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Massachusetts, 1965, p. 27-28).

¹⁰ De pildă, v. Olivier Soutet, *Linguistique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1995, p. 86-88.

de vedere raționalist a avansat ideea că unele categorii gramaticale fixe (nume, verb etc.) se regăsesc în reprezentările sintactice ale propozițiilor oricărei limbi. O teorie a universalilor semantice universale ar putea afirma că fiecare limbă conține, de pildă, termeni care desemnează persoane sau care se referă la anumite feluri specifice de obiecte, sentimente etc.

Proprietatea unei gramatici de a întruni o anumită condiție formală abstractă poate fi numită o universalie lingvistică formală, dacă aceasta este o proprietate generală a limbilor naturale. Câteva exemple de universalii formale ar fi:

- componentul sintactic al unei gramatici trebuie să conțină reguli transformatoriale care transpun structurile de adâncime interpretate semantic în structuri de suprafață interpretate fonetic;

- componentul fonologic al unei gramatici constă dintr-o succesiune de reguli a cărui submulțime poate fi aplicată ciclic la constituenții succesiv dominanți ai structurii de suprafață;

- numele proprii în orice limbă trebuie să denumească obiecte care să întrunească condiția contiguității spațio-temporale;

- numele culorilor din orice limbă trebuie să subîmpartă spectrul solar în segmente continue;

- obiectele concrete sînt definite în termenii unor scopuri, necesități și funcții umane, în loc să fie numite în termenii calităților lor fizice;¹¹

Astfel de universalii formale de adâncime implică faptul că toate limbile sînt croite după același model, dar nu implică și existența vreunei corespondențe exacte între limbile particulare; de exemplu, aceasta nu implică existența unei anumite proceduri raționale pentru a putea traduce dintr-o limbă în alta.

Universalile substanțiale și formale permit împreună construcția unei serii de ipoteze pentru descrierea unei limbi.¹²

În domeniul fonologiei, Roman Jakobson și Morris Halle au fundamentat teoria trăsăturilor distinctive¹³ considerînd ca inventar universal douăsprezece trăsături fonologice opoziționale:

¹¹ Vezi amendamente, critici și contraargumente, printre alții, la Frederic Francois 1980, H.A. Gleason 1967, Hagege 1985, 1995, 2009, Coșeriu 2009 etc.

¹² În acest sens, ar putea fi consultate cu folos, printre altele, lucrările lui Jerrold J. Katz.

¹³ V. Roman Jakobson; Morris Halle, *Fundamentals of Language*, Mouton, Haga, 1963, 1971², p. 40. Pentru a preîntîmpina unele posibile inadvertențe ale traducerii românești, prezentăm și echivalențele în franceză și spaniolă.

1.	vocalic /vs/ nonvocalic	vocalic /vs/ nonvocalic	vocalique /vs/ non-vocalique	vocálico /vs/ no vocálico
2.	consonantal /vs/ non-consonantal	consonantic /vs/ nonconsonantic	consonantique /vs/ non-consonantique	consonántico /vs/ no consonántico
3.	nasal /vs/ oral	nazal /vs/ oral	nasal /vs/ oral	nasal /vs/ oral
4.	compact /vs/ diffuse	compact /vs/ difuz	compact /vs/ diffus	denso /vs/ difuso
5.	abrupt /vs/ continuant	înterupt /vs/ continuu	discontinuu /vs/ continuu	interrupto /vs/ continuu
6.	strident /vs/ mellow	strident /vs/ mat	strident /vs/ mat	estridente /vs/ mate
7.	checked /vs/ unchecked	abruptiv /vs/ nonabruptiv	bloqué /vs/ non-bloqué	recursivo /vs/ infraglotal
8.	voiced /vs/ voiceless	sonor /vs/ surd	voisé /vs/ non-voisé	sonoro /vs/ sordo
9.	tense /vs/ lax	încordat /vs/ relaxat	tendu /vs/ lâche	tenso /vs/ flojo
10.	grave /vs/ acute	grav /vs/ acut	grave /vs/ aigu	grave /vs/ agudo
11.	flat /vs/ non-flat	bemolat /vs/ nonbemolat	bémolisé vs non-bémolisé	bemolizado /vs/ normal
12.	sharp /vs/ non-sharp	diezat /vs/ nondiezat	dièsé vs non- dièsé	bemolizado /vs/ normal

Deși reprezentant, ca și Jakobson, al lingvisticii funcționale¹⁴, André Martinet afirmă că aceste opoziții nu sînt semnificative decît în contextul unei anumite limbi și că este imposibil să li se dea o valoare universală.

Continuîndu-l pe Saussure, danezul Louis Hjelmslev (1899-1965) vede limbajul ca pe un sistem care trebuie descris în el însuși și pentru el însuși (așa-numitul *principiu al imanenței*). Această teorie, cunoscută sub numele de *glosematică*, reia și aprofundează, ducînd-o pînă la ultimele sale consecințe, celebra afirmație a lui Saussure: „Limba este o formă și nu o substanță”¹⁵; de aici tentativa de *formalizare* riguroasă a structurilor lingvistice.

Dihotomia saussuriană *formă* vs *substanță* este reluată de Hjelmslev: forma corespunde la el structurii limbii și substanța realității extralingvistice nonstructurate. Lingvistul danez observă că semnul lingvistic este raportat la două tipuri de substanțe:

1. la nivelul *semnificatului* e vorba de *substanța realității extralingvistice* care va fi exprimată prin limbă;

2. la nivelul *semnificantului*, e vorba de substanța masei sonore care va permite exprimarea limbii.

În ambele cazuri, limba structurează o substanță într-o formă.

3. la nivelul *semnificatului* ea organizează semnificațiile și valorile;

4. la nivelul *semnificantului* ea asigură punerea la dispoziția sistemului a sunetelor necesare expresiei limbii.

¹⁴ Curentul funcționalist, de sorginte saussuriană, are la bază un principiu definit de André Martinet în următorii termeni: „Funcția fundamentală a limbajului uman este de a permite fiecărui om să comunice semenilor săi experiența sa personală” (A. Martinet, *La linguistique synchronique*, PUF, Paris, 1965, p. 3)

¹⁵ Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Payot, Paris, 1973, p. 169.

Așadar, Hjelmslev substituie dihotomia saussuriană *formă – substanță* cu o distincție *conținut* (latura semnificatului) *vs expresie* (latura semnificantului) subdivizată fiecare, la rîndul ei, în *formă vs substanță*.

Rezultă patru niveluri, dintre care doar nivelurile doi și trei sînt lingvistice:

Lingvistul danez, care afirma că teoria limbajului urmărește „o cunoaștere imanentă a limbajului ca structură specifică, existentă în sine”¹⁶ credea și că scopul lingvisticii moderne este de a realiza enunțuri pancronice și pantopice: „Lingvistica actuală are ca finalitate principală formularea de enunțuri pancronice: obiectul său nu mai este circumscris de frontiere regionale; obiectul său nu e cutare sau cutare limbă, ci *limba* pur și simplu.”¹⁷ Întemeietorul glosematicii crede că pot exista două feluri de enunțuri pancronice:

„1. enunțurile *universale*, adică valabile pentru orice limbă, și destinate descrierii faptelor care sînt (presupuse) *realizate* pretutindeni, fără nici o condiție;

2. enunțurile *generale*, adică valabile pentru orice limbă cu o structură dată, și destinate descrierii faptelor care sînt (presupuse) *realizabile* pretutindeni unde condițiile sînt aceleași” (*Ibidem*)

Astfel, pe baza distincției *universal* (*realizat*) vs *general* (*realizabil*), Hjelmslev consideră o serie de categorii morfologice ca fiind *generale* și nu *universale*, pentru că nu sînt realizabile pe sistemul oricărei stări de limbă, dar se regăsesc în sistemul limbajului cu titlu de posibilitate.

Problema universalilor văzute din perspectivă teoretică apăsă și în *Preliminarii la o teorie a limbii*: „O operație care duce la un anumit rezultat o vom numi *universală*”¹⁸ dacă se dovedește¹⁹ că acelei operații i se poate supune orice obiect de orice natură. Rezultatele unei asemenea operații le vom numi *universalii*²⁰. Pe de altă parte, unei operații care duce la anumite rezultate îi vom spune *particulară*²¹, iar rezultatelor

¹⁶ Louis Hjelmslev, *Preliminarii la o teorie a limbii*, Traducere din limba engleză de D. Copceag, Centrul de Cercetări Fonetice și Dialectale, București, 1967, p. 33.

¹⁷ Louis Hjelmslev, *Essais linguistiques*, Nordisk Sprog- og Kulturforlag, Copenhaga, 1959, p. 167.

¹⁸ În engl.: *universal* (nota trad.).

¹⁹ În engl.: *...if it is asserted...* (nota trad.).

²⁰ În engl.: *universales* ca substantiv (nota trad.). Corectura *universale* > *universalii* ne aparține (n.n., Dorel Finaru).

²¹ În engl.: *particular* (nota trad.).

respective – *particularii*²², dacă se dovedește că acea operație poate fi făcută numai cu un anumit obiect, și nu cu orice obiect.”²³

În descrierea universalilor lingvistice, distincția *universal vs general* nu va fi luată în considerație de Roman Jakobson sau de Noam Chomsky, în schimb ea este avută în vedere, ca o distincție fundamentală, de Eugeniu Coșeriu în studiul său *Universalile limbajului și universalile lingvisticii*.²⁴

Coșeriu observa că există „Riscul de a supraestima diversitatea limbilor, adică de-a considera fiecare limbă ca pe ceva închis în sine însuși și de a nu mai găsi nici o cale de acces de la o limbă la alta, în timp ce, în realitate fiecare limbă este, într-adevăr, un sistem istoricește specific, dar specific în interiorul a ceea ce este *universal* în limbaj, așa încât fiecare limbă, după cum a văzut deja Humboldt, este o cheie pentru toate celelalte.”²⁵

Limbajul este așadar cea mai complexă formă a culturii, provenind dintr-o capacitate înnăscută a omului, capacitate înscrisă, datorită unei evoluții de câteva zeci de mii de ani în codul genetic al ființei umane. Interacțiunea dintre adult și copil îl face pe acesta din urmă să învețe să vorbească. E vorba de un schimb, de un transfer de competențe verbale. Limbile, văzute ca materializări concrete ale facultății virtuale și universale a limbajului, sînt, la rîndul lor, sisteme culturale complexe care se transmit din generație în generație în cadrul comunităților socio-lingvistice.

În *Filozofia istoriei*, Hegel observa că prin limbaj omul își construiește o lume care poate fi gîndită, o lume a existenței sale spirituale. Prin urmare limbajul reprezintă *deschiderea* tuturor posibilităților culturale ale omului. Formă a culturii, limbajul, îndeosebi ca tradiție culturală, este în același timp și baza acestei culturi. Fiind o activitate *creatoare* limbajul e o activitate culturală infinită. Într-un studiu fundamental pentru tema noastră²⁶, Eugeniu Coșeriu consideră că limbajul este caracterizat prin cinci universalii: trei primare (*creativitate, semanticitate, alteritate*) și două secundare, derivate din primele (*istoricitate și materialitate*). *Creativitatea* poate fi asimilată conceptului aristotelian de *enérgeia* (v. *Fizica, Metafizica*), preluat de Coșeriu prin Humboldt, și este o universalie specifică tuturor formelor culturii. *Semanticitatea* constă în faptul că limbajul este activitatea care, creînd semne cu semnificații, creează sensuri. *Alteritatea* constă în faptul că semnele create „sînt întotdeauna create pentru altul sau, mai bine zis, ca fiind dinainte și ale altuia”. *Istoricitatea* este o universalie derivată din *creativitate și alteritate* și „apare întotdeauna sub forma unor sisteme tradiționale proprii comunicărilor istorice, sisteme care se numesc limbi: ceea ce se creează în limbaj se creează întotdeauna într-o limbă.” *Materialitatea* este și ea o universalie secundară, rezultată din *semanticitate și din*

²² În engl.: *particulars*, ca substantiv (nota trad.). Corectura *particulare* > *particularii* ne aparține (n.n., Dorel Finaru).

²³ Louis Hjelmslev, *Preliminarii...*, p. 75-76.

²⁴ În E. Coșeriu, *Omul și limbajul său*, p. 73-111.

²⁵ *Ibidem*, p. 40.

²⁶ *Zece teze despre esența limbajului și a semnificației*, în vol. Sanda-Maria Ardeleanu, Ioana-Crina Coroi, Mircea A. Diaconu, Dorel Finaru (coordonatori), în *Limbaje și comunicare*, vol. X, partea 1 (*Creativitate, semanticitate, alteritate*), Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009, p. 9-12.

alteritate. Pentru ca *semanticitatea*, care ține de conștiință și nu părăsește conștiința, să fie pentru *un altul*, ea trebuie întrupată în lumea sensibilă prin semnificații materiale. Materialitatea limbajului diferă de cea a altor activități culturale pentru că „ea este întotdeauna *materialitate specifică unei limbi*”. Trebuie remarcat și faptul că „limbajul este singura activitate culturală (deci creatoare ca atare) definită de *donă* universalii (*semanticitate* și *alteritate*), și nu de una singură, și că *alteritatea* apare aici de trei ori, avînd în vedere că ea condiționează *istoricitatea* și *materialitatea*.”²⁷

S-ar mai putea distinge între *universalii esențiale* și *universalii accidentale*, ultimele datorate împrejurărilor istorice, expansiunii sau stingerii unei limbi sau ale unei familii de limbi.

O altă distincție, după cum observa și Nicolas Ruwet²⁸ este cea dintre universalii *definiționale* și cele *nondefiniționale*. Primele sînt cele care sînt implicate în definirea însăși a limbajului uman: arbitrariul semnului, dubla articulare etc. Din a doua categorie s-ar putea aminti, în fonologie caracterul universal sau cvasiuniversal al distincției consoană-vocală, în gramatică cea a pronomelor personale, a ordinii dominante subiect-obiect etc. Prin urmare, una dintre cele mai importante sarcini ale lingvisticii generale este aceea de a demonstra că natura însăși a limbajului implică aceste universalii. Există universalii simple de tipul „x există” și universalii sub formă de implicații logice de tipul „dacă x există în limba istorică A, atunci există și y”. În această situație apare cu claritate legătura între problema universalii și cea a tipologiei limbilor. Se vorbește și de existența universalii statistice de tipul „x este mai probabil decît y sau decît non-x”. Excepțiile nu fac decît să confirme regula. Acest tip de universalii se suprapun cu distincția dintre universalii *absolute* (numite de Coșeriu *necesare*) și universalii *relative*. Primele țin de însăși esența limbajului (de exemplu, relația semnificant-semnificat, structurarea limbii pe niveluri etc.) iar celelalte sînt considerate ca aparținînd tuturor limbilor cunoscute, caracterul lor general putînd fi însă infirmat de descoperiri și analize ulterioare. Universalii relative se suprapun, în fapt, cu ceea ce am numit universalii statistice.

În studiul lui C.F. Hockett, *The problem of universals of language*²⁹ este abordată problema universalii printr-o comparație indirectă între limbajul uman și sistemele de comunicare din lumea animală. Autorul realizează o cunoscută listă de 16 trăsături, dintre care o parte se implică unele pe celelalte. Unele sînt bine cunoscute, ca de pildă posibilitatea de a crea liber mesaje noi (*openness*), dubla articulare (*duality*), posibilitatea de a vorbi despre lucruri îndepărtate în timp și spațiu și de locul și momentul vorbirii (*displacement*), dar unele sînt în aparență banale, dar prin aceasta nu mai puțin importante: *rapid fading* („toate mesajele lingvistice sînt evanescente”), *specializarea*

²⁷ *Idem*, p. 9-10.

²⁸ Nicolas Ruwet, [recenzie la], Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, în „L'Homme”, t. 5, nr. 1, 1965, p. 137-142. În vol. Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*. Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13-15, 1961, MIT Press, Cambridge, 1963.

²⁹ În vol. Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*. Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13-15, 1961, MIT Press, Cambridge, 1963.

(energia investită în emiterea și receptarea semnalelor lingvistice este în mod obișnuit neglijabilă din punct de vedere biologic) etc. Caracterul discret al semnelor lingvistice este opus celui al sistemului de semne continui (ca cel al albinelor), în mod necesar iconic. Hockett demonstrează importanța fiecăreia dintre cele 16 trăsături, imaginând consecințele pe care le-ar antrena lipsa sa. De asemenea, el consideră că limbile istorice diferă mai mult în plan fonologic decât în plan gramatical, fapt contestat de Jakobson.

Într-un studiu care a inaugurat o nouă etapă în teoria universalilor și a clasificării tipologice a limbilor, *Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements*³⁰, Joseph H. Greenberg propune o listă de 45 de universalii gramaticale, toate sub formă de implicații. În legătură cu ordinea elementelor semnificative, sînt introduse concepte precum cele de *dominanță* sau de *relații armonice și relații disarmonice* între diferitele reguli de ordine, *ierarhii de proximitate*, *ierarhii implicaționale* etc. Concluzia firească este aceea că, în general, ordinea elementelor lingvistice corespunde celei a experienței fizice sau celei a cunoașterii în general.

Se încearcă evidențierea faptelor prin care o limbă este asemănătoare tuturor celorlalte, adică se încearcă găsirea universalilor lingvistice, aserțiuni care sînt de fapt niște ipoteze asupra proprietăților universale ale limbajului uman și ale tuturor limbilor naturale. Greenberg distinge patru tipuri de universalii:

	necondiționale	implicaționale
absolute	TIPUL A	TIPUL C
statistice	TIPUL B	TIPUL D

Forma pe care o iau aceste universalii este:

a) universalii de tip A: „toate limbile au însușirea X”; exemple: „toate limbile deosebesc vocalele de consoane”, „toate limbile au întrebări prin *da* sau prin *nu*”;

b) universalii de tip B: „aproape toate limbile au însușirea X”; exemple: „99% dintre limbi au cel puțin două vocale distincte”. În discutarea acestor universalii, de multe ori termenul de *statistic* este înlocuit cu cel de *tendințe*. Și aceste universalii cvasiabsolute au un rol la fel de important ca cele anterioare, iar descoperirea faptului (faptelor) deviate acordă acestora o deosebită relevanță din perspectivă tipologică;

c) universalii de tip C: „în orice limbă, dacă acea limbă are proprietatea P, ea are și proprietatea Q”. Implicația logică „dacă P, atunci Q” ($P \Rightarrow Q$) are următorul tabel al valorilor de adevăr:

P	Q	$P \Rightarrow Q$
adevărat	adevărat	adevărat
adevărat	fals	fals
fals	adevărat	adevărat
fals	fals	adevărat

³⁰ Vol. cit., p. 73-113.

Altfel spus, se poate prezice existența lui Q, plecând de la prezența lui P. De exemplu „dacă o limbă are fonemul /m/, atunci ea are și fonemul /n/” poate prezenta situațiile:

/m/	/n/	
+	+	da
-	-	da
-	+	da
+	-	nu

Un alt exemplu de universalie de implicație, dat de Greenberg: „Languages with dominant VSO are always prepositional” (*Limbile cu topică dominantă V(erb)S(ubiect)O(biect) au întotdeauna pre-poziții*). Cele patru forme pe care le poate lua această universalie sînt:

- există limbi VSO cu pre-poziții;
- nu există limbi VSO cu post-poziții;
- există limbi nonVSO (SVO, SOV etc.) cu pre-poziții;
- există limbi nonVSO (SVO, SOV etc.) cu post-poziții.

De exemplu, nu poate exista o limbă cu topică VSO, dar cu post-poziții.

d) universalii de tip D: „în orice limbă, dacă acea limbă are proprietatea P, atunci probabil ea va avea și proprietatea Q”. Aceste universalii sînt asemănătoare celor de tip C, numai că nu au validitate absolută, ci constituie simple *tendințe* bazate pe relațiile de coocurență între proprietățile P și Q. De exemplu „dacă o limbă are ca topică fundamentală SOV, atunci ea va avea probabil post-poziții”. Validitatea acestei universalii nu este absolută: limba persană este o limbă SOV, dar cu pre-poziții.

În anumite situații, universalile implicaționale se pot grupa în secvențe. Astfel, cu:

1. „dacă o limbă are P, atunci ea are și Q” și
2. „dacă o limbă are Q, atunci ea are și R”

obținem o ordonare în serie a universalilor: $P \Rightarrow Q \Rightarrow R$.

În această situație proprietatea fundamentală dintre cele trei este R și avem $R > Q > P$, unde „>” se poate citi: „mai important ca”, „mai puțin condiționat ca”, „mai frecvent într-o limbă ca”.³¹

Sintetizînd observațiile lui Greenberg, după ce definește universalile drept „Categorii, proprietăți, relații, tendințe considerate a fi comune tuturor limbilor”, Gabriela Pană Dindelegan clasifică și ea universalile în universalii *necesare*, universale *implicaționale* și universalii *statistice*.³² Ea identifică două moduri de a concepe și de a

³¹ Cf. <http://www.ciep.fr/reform/genetique/genetique20.htm> (*Excursus: Typologie et Universaux [Comparaison 17]*)

³² Gabriela Pană Dindelegan, art. *Universalii lingvistice*, în vol. Angela Bidu-Vrănceanu et alii, *Dicționar de științe ale limbii*, Editura Nemira, București, 2001, p. 558-560: „a) pentru orice x, dacă x este o limbă, atunci există în mod necesar categoria y sau proprietatea P; b) pentru orice x, dacă x este o limbă și dacă această limbă are proprietatea P, atunci în mod necesar are și proprietatea Q, incluzîndu-se sub (b) așa-numitele *universalii*

stabili universalile lingvistice: 1. o *modalitate chomskyană* (la care ne-am referit și noi, și care ar putea fi numită, mai exact, *modalitatea generativistă*), „constînd în elaborarea pe calea deducției, plecînd de la un eșantion mic de limbi, a unui instrument (model lingvistic) aplicabil pentru descrierea tuturor limbilor (modelul cuprinde un inventar de module, principii și reguli universale și un inventar de categorii primitive ale descrierii)”; 2. o *modalitate empirică* a tipologiștilor „constînd în obținerea generalizărilor pe baza analizei și a comparării unui eșantion extrem de mare de limbi, care poate oricînd lărgit prin descoperirea și atragerea în comparație de noi limbi.”³³

S-ar putea identifica, după părerea noastră, și o a treia modalitate care ar putea fi numită *modalitatea coșeriană* (sau *integralistă*).

BIBLIOGRAFIE

- Bidu-Vrânceanu, Angela, et alii, *Dicționar de științe ale limbii*, Editura Nemira, București, 2001
- Chomsky, Noam, *Aspecte ale teoriei sintaxei*, Traducere din limba engleză de Paul Schweiger și James E. Augerot, București, 1969 [Editura Universității București, volum litografiat], (Titlul original: *Aspects of the Theory of Syntax*, The M.I.T. Press, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Massachusetts, 1965)
- Chomsky, Noam, *Cunoașterea limbii*, Traducere de Alexandra Cornilescu, Ileana Baciuc și Taina Duțescu Coliban, Postfață de Alexandra Cornilescu, Traducerea notelor de Ioan Dimitriu, Editura Științifică, București, 1996 (Titlul original: *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*, Praeger, New York, 1986)
- Comrie, Bernard, *Language Universals and Linguistic Typology*. Syntax and Morphology, The University of Chicago Press, Chicago, 1981, 1989²
- Coșeriu, Eugeniu, *Omul și limbajul său*. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii și lingvistică generală, Antologie, argument, note, bibliografie și indici de Dorel Fînar, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009
- Coșeriu, Eugeniu, *Zece teze despre esența limbajului și a semnificației*, Traducere comparativ-cumulativă de Nicoleta Loredana Moroșan și Dorel Fînar după versiunile din limbile franceză și spaniolă, în vol. Sanda-Maria Ardeleanu, Ioana-Crina Coroi, Mircea A. Diaconu, Dorel Fînar (coordonatori), *Limbaje și comunicare*, vol. X, partea 1 (*Creativitate, semanticitate, alteritate*), Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009, p. 9-12
- Croft, William, *Typology and Universals*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, 2003²
- François, Frédéric (coord.), *Linguistique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1980
- Gleason, H.A., *Introduction à la linguistique*, Traduction de Françoise Dubois-Charlier, Larousse, Paris, 1969 (Titlul original: *An Introduction to Descriptive Linguistics*, 1955, revised edition, 1967)
- Goddard, Cliff; Wierzbicka, Anna (eds.), *Meaning and Universal Grammar – Theory and Empirical Findings*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 2002

implicațională; c) pentru orice x , dacă x este o limbă, probabilitatea ca x să aibă proprietatea P este mai mare decît aceea de a nu avea această proprietate, cuprinzîndu-se sub (c) așa-numitele *universalii statistice*.” (art. cit., p. 558)

³³ *Ibidem*.

- Goddard, Cliff; Wierzbicka, Anna (eds.), *Semantic and Lexical Universals – Theory and Empirical Findings*, John Benjamins, Amsterdam, 1994
- Greenberg, Joseph H., *Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements*, în Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, MIT Press, Londra, 1963, p. 73-113
- Gleason, H.A., *Introduction à la linguistique*, Traduction de Françoise Dubois-Charlier, Larousse, Paris, 1969 (Titlul original: *An Introduction to Descriptive Linguistics*, 1955, revised edition, 1967)
- Hagège, Claude, *Dictionnaire amoureux des langues*, Plon/Odile Jacob, Paris, 2009
- Hagège, Claude, *La structure des langues*, PUF, Paris, 1982, 1995⁴
- Hagège, Claude, *L'homme de paroles*. Contribution linguistique aux sciences humaines, Fayard, Paris, 1985
- Hjelmslev, Louis, *Essais linguistiques*, Nordisk Sprog- og Kulturforlag, Copenhaga, 1959
- Hjelmslev, Louis, *Preliminarii la o teorie a limbii*, Traducere din limba engleză de D. Copceag, Centrul de Cercetări Fonetice și Dialectale, București, 1967 (litografiat)
- Hockett, C.F., *The problem of universals of language*, în vol. Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*. Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13–15, 1961, MIT Press, Cambridge, 1963, p. 1-29
- Jakobson, Roman; Halle, Morris, *Fundamentals of Language*, Mouton, Haga, 1963, 1971²
- Legrand-Gelber, Régine, *Le langage humain, sa nature*, în Frédéric François (coord.), *Linguistique*, PUF, Paris, 1980, p. 13-54
- Lewis, Paul M.; Simons, Gary F., Fennig, Charles D. (editori), *Ethnologue: Languages of the World*, Ediția a XVII-a, SIL International, Dallas, Texas, 2014. Versiune online: <http://www.ethnologue.com>
- Martinet, André, *La linguistique synchronique*, PUF, Paris, 1965
- Mounin, Georges, *Problèmes théoriques de la traduction*, Gallimard, Paris, 1963
- Ruwet, Nicolas [recenzie la], Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13–15, 1961, MIT Press, Cambridge, 1963, în „L'Homme”, t. 5, nr. 1, 1965, p. 137-142
- Saussure, Ferdinand de, *Cours de linguistique générale*, Payot, Paris, 1973
- Soutet, Olivier, *Linguistique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1995
- <http://www.ciep.fr/reform/genetique/genetique20.htm>